

ÉRZÉKELŐK I

Dr. Pődör Bálint

Óbudai Egyetem KVK Mikroelektronikai és Technológia Intézet

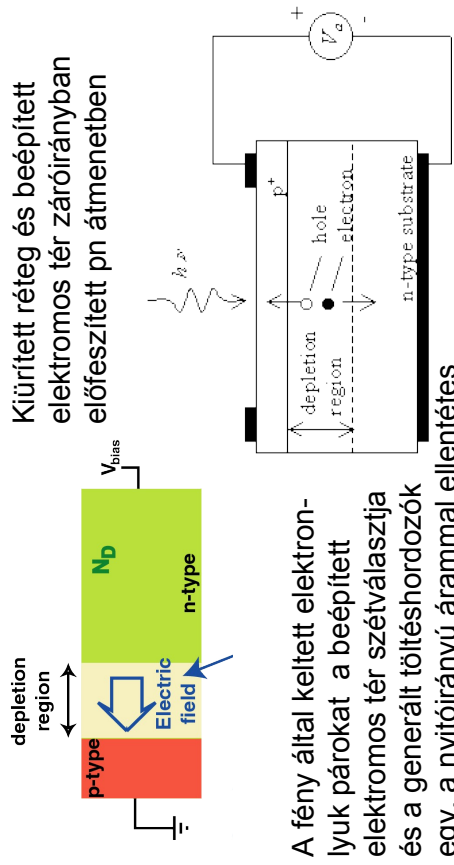
7. ELŐADÁS: OPTIKAI SUGÁRZÁSÉRZÉKELŐK II.

2010/2011 tanév 2. félév

1

A FOTOÁRAM GENERÁLÁSI MECHANIZMUSA

A fény által keltett elektron-lyuk párokat a beépített elektromos tér szétválasztja és a generált töltéshordozók egy, a nyitóirányú árammal ellentétes irányú áramot hoznak létre.

Kiürített réteg és beépített elektromos tér zároirányban előfeszített pn átmenetben

3

5. ELŐADÁS

1. A megvilágított pn átmenet átmenet tulajdonságai

2. Fotodiódák

3. PIN fotodiódák

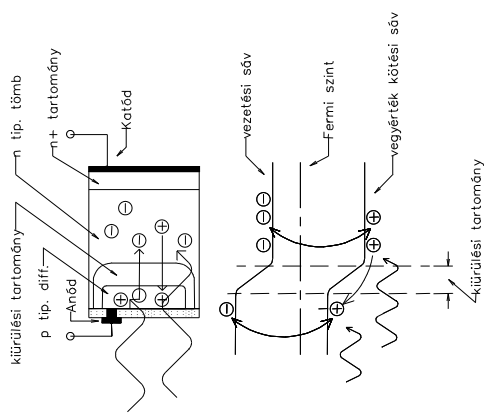
4. Lavina fotodiódák

5. Fototranzisztorok

2

ELEKTRON-FOLYAMATOK A MEGVILÁGÍTOTT PN ÁTMENETBEN

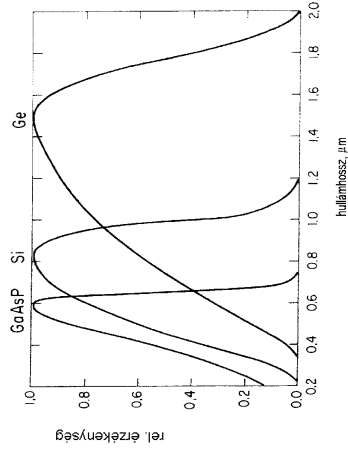

4

FÉNYELEM/FOTODIÓDA

Fényelem
külső tápforrás
nélkül működik

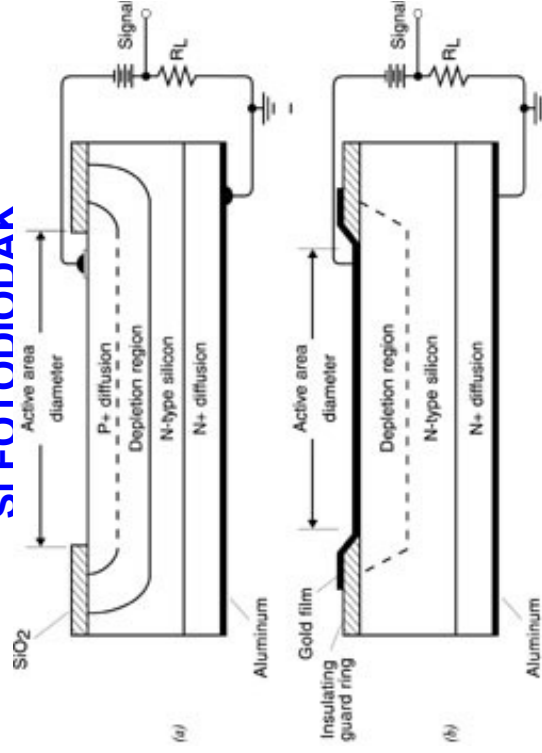
Fotodióda
külső tápforrással
működik

Félvezetők fényelem/fotodióda készítéséhez

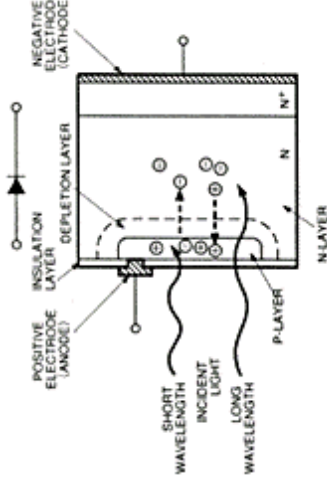
5

PN- ÉS FÉM-FÉLVezető (SCHOTTKY-) Si FOTODIÓDÁK

7

PN ÁTMEENETES FOTODIÓDA

pn-átmenetes fotodióda felépítése. A fény által keltett elektron-lyuk párok a kiüritett réteg elektromos terében szétválnak, az elektronok a katód (n+) a lyukak az anód (p) felé sodródnak. ⁶

A FOTODIÓDA

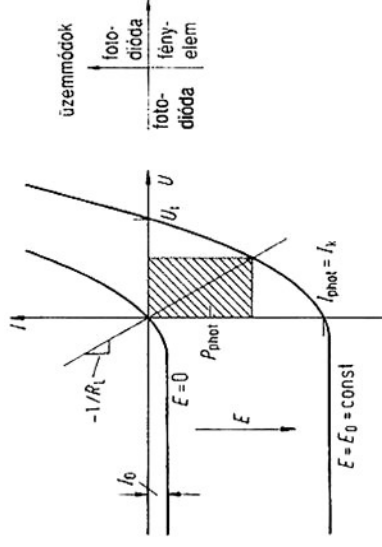
A fotodiódák, és az egykristályos napelemek lényegében pn-átmenetes eszközök. Fény hatására bennük fotoáram generálódik, mely hozzáadódik az ismert összefüggésekkel leírható diódaáramhoz

$$I = I_s \left(\exp\left(\frac{qU}{kT}\right) - 1 \right) - I_{ph}$$

Az I_{ph} fotoáramot a keltett elektronok és lyukak hozták létre. A kiüritett rétegbe beépített elektromos tér az elektronokat az n-típusú, a lyukakat a p-típusú tartomány felé sodorja.

8

MEGVILÁGÍTOTT PN-ÁTMENET ÁRAM-FESZÜLTÉSÉGI KARAKTERISZTIKÁJA

I_{phot} rövidzárási fotóáram I_0 Shockley-féle telítési áram
 U_i üresjárási fotofeszültség E, E_0 besugárzás erőssége
 P_{phot} fototeljesítmény W/m^2 -ben vagy megvilágítás erőssége lux-ban

9

RÖVIDZÁRÁSI (FOTO-) ÁRAM

Megvilágítva a többletáram $-I_{ph}$, és az $I - U$ karakterisztika

$$I = I_s \left(\exp\left(\frac{qU}{kT}\right) - 1 \right) - I_{ph}$$

A pn átmenet rövidzárási árama ($U = 0$, fotóáram), $I_{sc} = -I_{ph}$

A megvilágított pn átmenet (és így a fotodióda) rövidzárási árama a fotoárammal egyenlő, és így arányos a fényteljesítménnyel.

11

PN ÁTMENET ÁRAM-FESZÜLTÉGI KARAKTERISZTIKÁJA

Az ideális pn átmenet áram-feszültség karakterisztikája (megvilágítás nélkül)

$$I = I_s \left(\exp\left(\frac{qU}{kT}\right) - 1 \right)$$

$$I_s = A(j_p + j_n) = A \left(\frac{qD_p p_n}{L_p} + \frac{qD_n n_p}{L_n} \right)$$

D - diffúziós állandó, L - diffúziós hossz, A - keresztmetszet.
 A telítési áram a kisebbségi töltéshordozók (n-oldalon lyukak, p oldalon elektronok diffúziós árama (**Shockley egyenlet**)).

10

ÜRESJÁRÁSI (FOTO-) FESZÜLTÉSÉGI

Megvilágítva a többletáram $-I_{ph}$, és az $I - U$ karakterisztika

$$I = I_s \left(\exp\left(\frac{qU}{kT}\right) - 1 \right) - I_{ph}$$

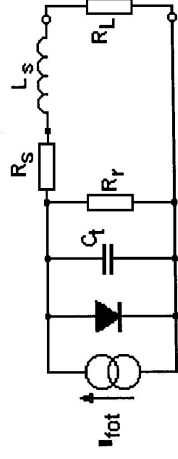
Az üresjárási feszültség ($I = 0$, fotofeszültség) U_{oc}

$$U_{oc} = \frac{kT}{q} \ln \left(1 + \frac{I_{ph}}{I_s} \right) \approx \frac{kT}{q} \ln \left(\frac{I_{ph}}{I_s} \right)$$

A megvilágított pn átmenet (és így a fotodióda) üresjárási feszültsége (fotofeszültség) legalább is erős megalapításkor, logaritmikusan függ a fényintenzitástól.

12

FOTODIÓDA HELYETTESÍTŐ KÉPE

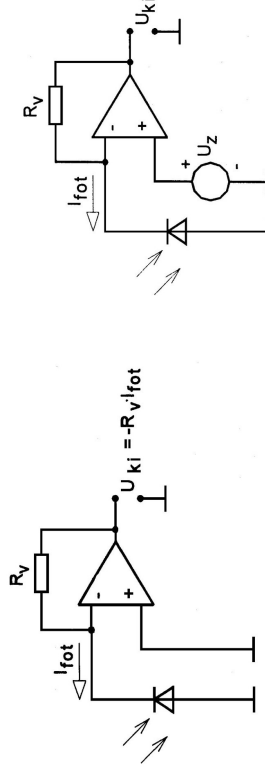

dióda – ideális dióda, áramgenerátor – fotoáram, kondenzátor – pn-átmenet kapacitása záróirányban, párhuzamos ellenállás – szivárgás, stb., soros ellenállás – felvezető chip nem kiürített tartománya, induktivitás – hozzávezetések

R_{shunt} 100 kom – 1 Gohm, R_{series} 10 -500 ohm

13

FOTOÁRAM MÉRÉSE

Fotodióda áram-feszültség átalakítása előfeszítés nélküli (rövidzár) illetve előfeszítéses üzemmódban.

14

PIN DIÓDA

Introduction to p-i-n Diodes

• primary transport by diffusion

$$J = -q\Delta G (L_n + L_p)$$

• slow carrier movement by diffusion

• small depletion width - high capacitance

$$C_j = \frac{\epsilon A}{x_p + x_n}$$

• can't change bandgap to reduce parasitic absorption

• primary transport by drift

$$J = -q(1 - R) \left(\frac{P_0}{Ah\nu} \right) (1 - e^{-\alpha W})$$

• low capacitance

$$C_j = \frac{\epsilon A}{x_p + x_n + W}$$

• can engineer bandgap so absorption is only in depletion region

5

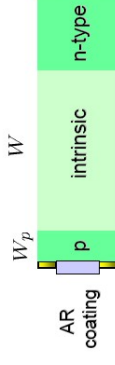
PIN DIÓDA

Photodetector Quantum Efficiency

$$\eta = \frac{J/q}{P_0/(Ah\nu)} = (1 - R) (1 - e^{-\alpha W})$$

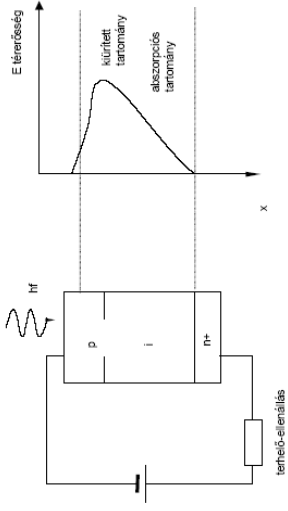
Design for high quantum efficiency:

- Long intrinsic absorbing region $W > \frac{1}{\alpha}$
- Low reflectivity surface $R \approx 0$
- Small doped p-region $W_p \ll \frac{1}{\alpha}$

16

PIN FOTODIÓDA

i-tartomány (közel "intrinsic"): alacsony adalékolású

A pn átmenet drift áram lesz domináns a diffúziós áram felett (nincs torzulás, diszperzió).

Vastagabb elnyelőréteg – η és R megnő, de a válaszidő (futási idő) lecsökken.

17

PIN FOTÓDIÓDA ÉRZÉKENYSÉGE

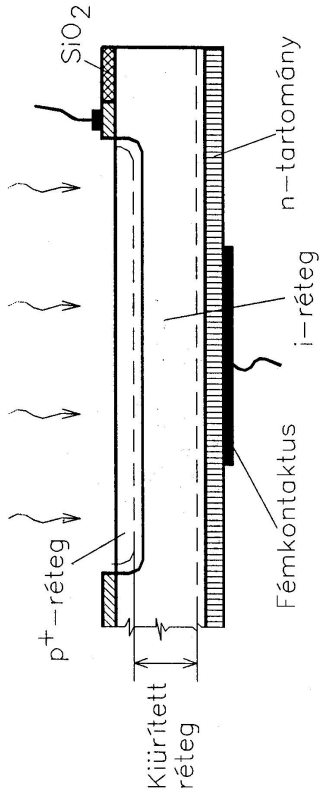
Mekkora egy PIN fotodióda érzékenysége az $1,3 \mu\text{m}$ és $1,55 \mu\text{m}$ távközlési hullámhosszakon, ha a kvantum-hatásfok 80% ?

$$R = \frac{\eta q}{h\nu} = \frac{\eta \lambda [\mu\text{m}]}{1,24} [A/W]$$

$R = 0,84 A/W$, illetve $1 A/W$. Az érzékenység hullámhosszfüggése abból adódik, hogy λ növelésével egyre kisebb energiájú foton kelti az elektron-lyuk párokat.

19

PIN FOTODIÓDA FELÉPÍTÉSE

18

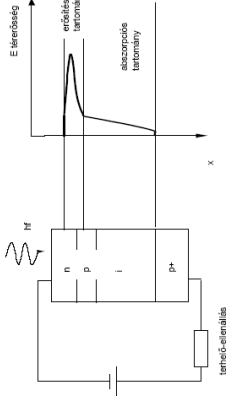
PIN FOTODIÓDA

Az adott hullámhossztartományt (fotonenergiában kifejezve $0,8 \text{ eV} - 0,95 \text{ eV}$) az InP szubsztrátra rácstorzulás nélkül növeszthető $\text{In}_{0,53}\text{Ga}_{0,47}\text{As}$ átfogja (levágási hullámhossza kb. $1,63 \mu\text{m}$), ma ez az elfogadott megoldás.

A tiltott sávját tekintve a germánium is megfelelne, de az abból készült diódák zajosak, és más hátrányos tulajdonságai is vannak.

20

LAVINA FOTÓDIÓDA

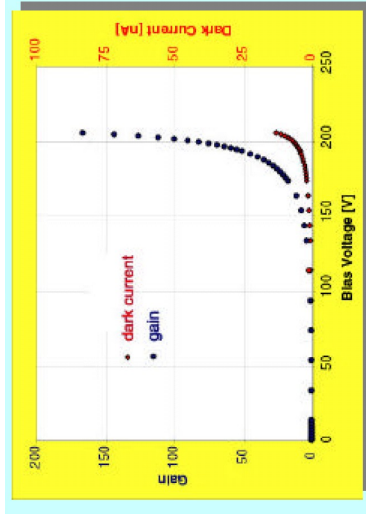

Lavina fotódióda (avalanche photodiode, APD)

Az ütközési ionizáció töltéshordozósokszorozódást hoz létre (erősítés)

21

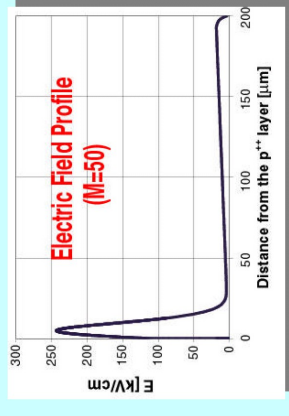
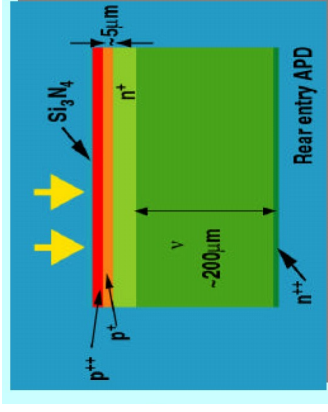
LAVINA FOTÓDIÓDA

I-U karakterisztika (sötétáram), erősítés (lavinasokszorozási tényező) feszültségfüggése.

23

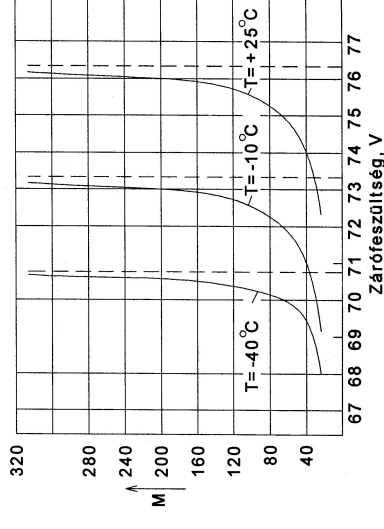
LAVINA FOTÓDIÓDA

Si lavina fotódióda szerkezete, és az elektromos térerősség eloszlása

22

LAVINA FOTÓDIÓDA

Si lavinafotódióda multiplikációs tényezője a zárófeszültség függvényében

24

LAVIASOKSZOROZÁSI TÉNYEZŐ

A lavinasokszorozási (multiplikációs) tényező empirikusan írható le

$$M = \frac{1}{1 - (U/U_b)^n}$$

U_b – letörési feszültség
 $n \approx 3 \dots 5$

25

LAVINA FOTODIÓDA: PÉLDA

Egy 6 A/W érzékenységű lavinadióda, 10^{10} sec^{-1} foton-áramot fogad $1,5 \text{ } \mu\text{m}$ -en. Ha a lavinasokszorozási tényező 10, mekkora a kvantumhatásfok, és mekkora a fotoáram?

A belső erősítés megnöveli az érzékenységet, ezt figyelembe kell venni a kvantumhatásfok kiszámításánál:

$$R = M (\eta q / hf) = M (\eta \lambda [\text{ } \mu\text{m}] / 1,24), \text{ ebből } \eta \oplus 50 \% \text{ adódik.}$$

A fotoáram

$$I_{\text{fot}} = R P_{\text{opt}} = R n h (c/\lambda) =$$

$$6 \times 10^{10} \times 6,626 \times 10^{-34} \times 3 \times 10^8 / 1,5 \times 10^{-6} = 7,95 \times 10^{-9} \text{ A}$$

26

PIN ÉS APD FOTÓDIÓDÁK

	Válaszidő [ns]	Hullámhossz [nm]	Maximális érzékenység hullámhossza [nm]	Erzékenység [A/W]	Sötétáram [nA]
Si-PIN	<0.5	300-1100	800	0.5	1
Ge-PIN	<0.1	500-1850	1550	0.7	200
InGaAs-PIN	<0.3	900-1700	1700	0.6	10
Si-APD (m=150)	<0.5	300-1100	800	75	15
Ge-APD (m=50)	<1	500-1850	1550	35	700
InGaAs-APD (m=50)	<0.25	900-1700	1700	12	100

27

FOTOTRANZISZTOR

Szerkezetileg a fototranzisztor egy npn vagy pnp tranzisztorhoz hasonló, és egy beépített abiak biztosítja a fény behatolását az emitter rétegen keresztül a bázisba. A kollektor-bázis dióda fotoárama a tranzisztorhatás révén felerősödve jelentkezik mint kollektoráram

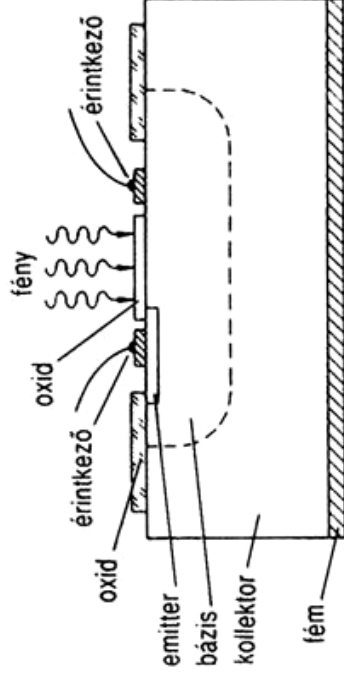
$$I_{\text{foto}}(\text{CE}) = (1 + \beta) I_{\text{foto}}(\text{BC}) = (1 + \beta) R P_{\text{opt}}$$

R - a kollektor-bázis dióda fotoérzékenysége.

Az eszköz úgy működik, mint egy közös emitteres erősítő, ahol a bázisáramnak a fotoáram felel meg.

28

SI FOTOTRANZISZTOR FELÉPÍTÉSE

A nagyfelületű kollektor-bázis átmenetiben mint fotodiódában fotoáram generálódik, melyet a tranzisztor hatás felerősít

29

FOTOTRANZISZTOR

Foto-Darlington: többzseres áramerősítés, de tovább romlik a linearitás.

Frekvenciament: nagy bázis-kollektor kapacitás a meghatározó.

Fototranzisztor: néhány μsec

Foto-Darlington: néhány sor 10 μsec
(Fotodióda: $\sim\text{nsec}$)

31

FOTOTRANZISZTOR

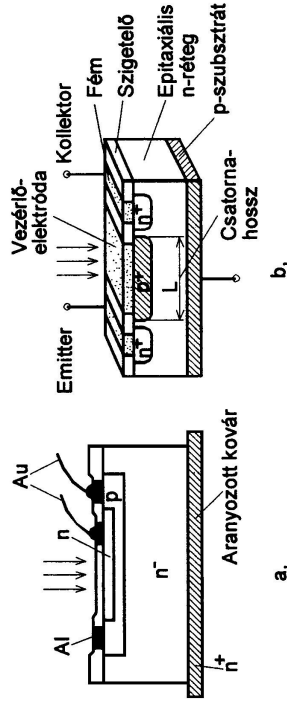
A fototranzisztor működése csak szűkebb megvilágítás-tartományban lineáris amiatt hogy a β áramerősítési tényező szintfüggő, mind a kisebb mind a nagyobb megvilágítási tartományokban (kollektoráramnál) lecsökken.

Sok esetben nincs is szükség lineáris jelleggörbére, mert a sötét-világos érzékelése között több nagyságrendi különbség van, közbülső finom átmenet nincs. Ilyenek a digitális leolvasók, jelenlét-érzékelők, fénysorompók, fordulatszám-érzékelők, stb.

Foto-Darlington: többzseres áramerősítés, de tovább romlik a linearitás.

30

FOTOTRANZISZTOROK FELÉPÍTÉSE

a. Planár diffúziós technikával készített fototranzisztor metszete. A tokon ablakot nyitnak, melyet síküveggel, lencsével, vagy műanyagfedéssel látnak el.

b. Foto-FET felépítése

32

FOTO-FET

A foto FET lényegében egy fotodióda és egy nagy bemeneti impedanciájú erősítő integrált megvalósításának tekinthető. A megvilágítás a vezérlő- (gate-) elektródán keresztül történik. Az így keletkezett fotoáram hozzáadódik a forrás (S) és a nyelő (D) közötti áramhoz. A vezérlő elektróda feszültségét úgy kell beállítani, hogy a foto-FET sötétben zárjon.

Előnyök: működése lineáris, és a linearitás független a szinttől.

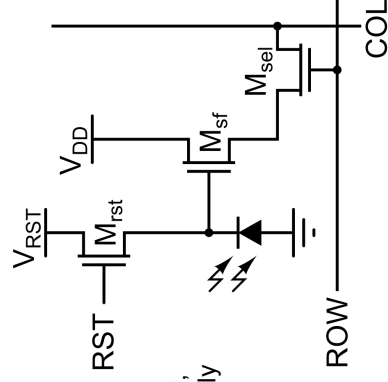
Általában integrált formában (foto-FET hálózatok és mátrixok) készülnek (pl. CMOS képfelvevők).

33

APS PIXEL

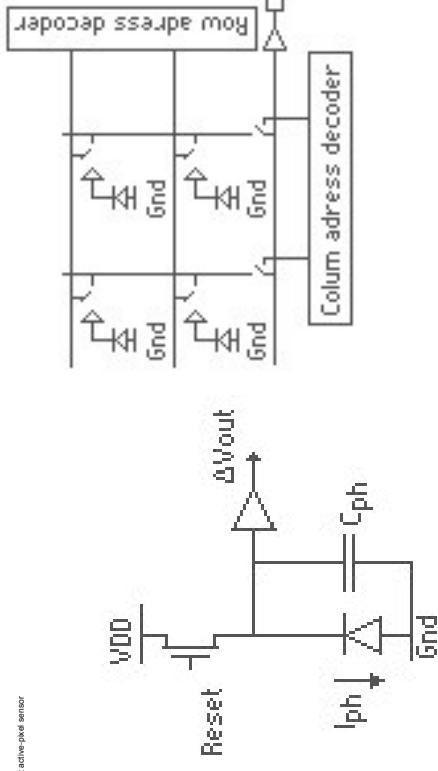
The 3T CMOS APS pixel comprises a photo diode and three MOSFETs. The reset transistor, M_{rst} , acts as a switch to reset the floating diffusion which acts in this case as the photo diode. When it is turned on, the photodiode is connected to the power supply, V_{RST} , clearing all integrated charge.

The read-out transistor, M_{sf} , acts as a buffer amplifier (source follower), allowing the pixel voltage to be observed without removing the accumulated charge. Its power supply, V_{DD} , is typically tied to the power supply of the reset transistor. The select transistor, M_{sel} , allows a single row of the pixel array to be read by the read-out electronics.

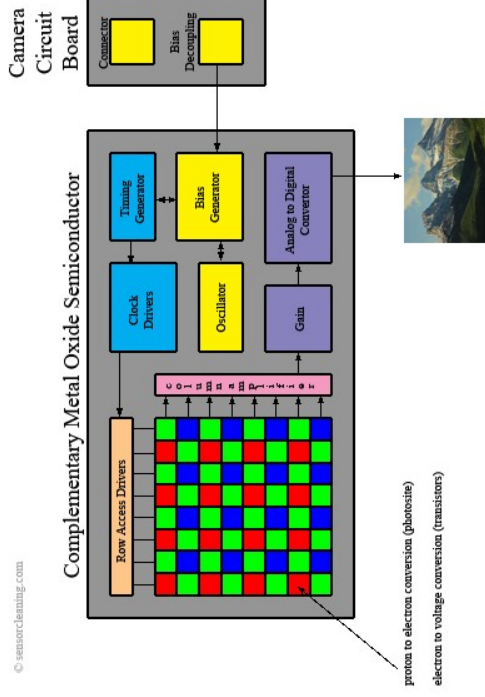
CMOS LIGHT/IMAGE SENSORS

APS: active pixel sensor

34/10

APS/CMOS SENSOR: CIRCUITRY

photon to electron conversion (photodiode)
electron to voltage conversion (transistors)

_6

FOTODETEKTOROK ERŐSÍTÉSE ÉS VÁLASZIDEJE

Fotodetektor	Erősítés	Válaszidő sec	Működési hő- mérséklet, K
Fotoellenállás	1-10 ⁶	10 ⁻³ -10 ⁻⁸ , 2-300	
PN dióda	1	10 ⁻¹¹	300
PIN dióda	1	10 ⁻⁸ -10 ⁻¹¹	300
Fém-félvezető dióda	1	10 ⁻¹¹	300
Lavina fotodióda	10 ² -10 ⁴	10 ⁻¹⁰	300
Bipoláris fototranzisztor	10 ²	10 ⁻⁸	300
Térvérelésű fototranzisztor	10 ²	10 ⁻⁷	300

37

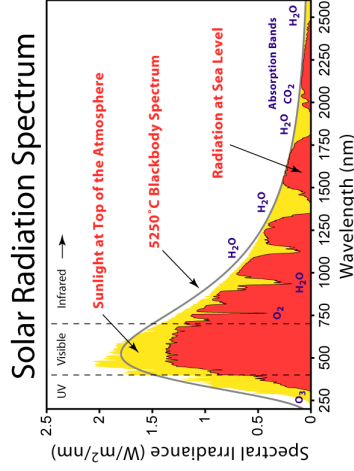
NAPELEM

A napelem fizikai működését tekintve lényegében egy nagy felületű pn-átmenetes fotodióda, mely az áram-feszültség karakterisztika negyedik negyedében (generátoros üzem) működik. A működési mechanizmus a és a fotovoltaiikus hatáson alapul.

A napelemet a napfény világítja meg, és az a rendeltetése hogy a nap (sugárzás) energiáját közvetlenül elektromos energiává alakítsa át.

38

A NAP SUGÁRZÁSI SPECTRUMA

A nap sugárzása széles spektrumú EM sugárzás, mely egy $T = 5800$ K hőmérsékletű fekete-testével írható le. A spektrum maximuma $\lambda = 0,5$ μm hullámhossznál (zöld), illetve az ennek megfelelő $h\nu = 2,48$ eV energiánál van (Wien-féle eltolódási törvény, $\lambda_m T = \text{const}$). A nap spektrumának jelentős része esik a látható (380-780 m) tartományba.

39

NAP SUGÁRZÁSA

A napsugárzás átlagos intenzitása a Naptól a Nap-Föld távolságnak megfelelő távolságra, de a Föld légkörén kívüli 1353 W/m² (napállandó).

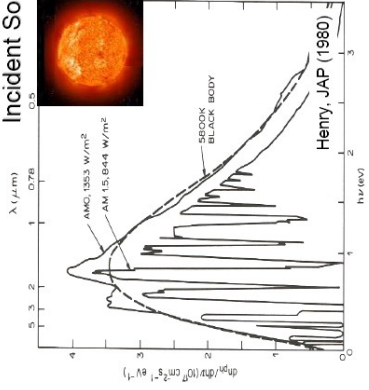
A föld felszínén az atmoszférikus abszorpció és szóródás, valamint a beesési szög függvényében a sugárzási intenzitás jóval kisebb, zeniten lévő Nap és merőleges beesés esetén 925 W/m². Az előző az AM0, az utóbbi az AM1 spektrumnak felel meg (AM: air mass).

Referenciaként gyakran használják az AM1 értékhez közel eső 1000 W/m² = 100 mW/cm² értéket.

40

ENERGIA ...

Incident Solar Radiation

Incident intensity (AM1.5):

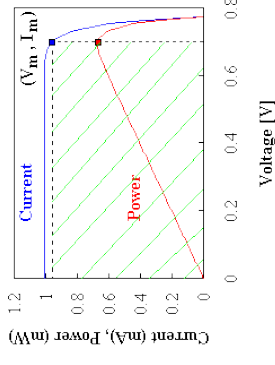
$$844 \text{ W/m}^2 = 5.2 \times 10^{17} \text{ eV/cm}^2/\text{s}$$

(AM1.5 is through atmosphere at 37°)

• The average power incident upon the surface of the Earth from sunlight is ~10,000 times the average global power consumption.

• The average power incident upon the continental United States is ~500 times our national consumption (total energy consumption, not just electricity). 10% efficient PV systems over 2% of the US.

NAPELEM: MUNKAPONT

A napelem teljesítménye, ha az U feszültség függvényében vizsgáljuk, eleinte közel lineárisan nő a cella feszültségével, de még a pn átmenet "nyitófeszültsége" elérése előtt eléri maximumát, és utána meredeken zérusra csökken a nyitófeszültség környékén.

42

TEJESÍTMÉNY ÉS KITÖLTÉSI TÉNYEZŐ

FF kitöltési tényező (*fill factor*): napelem maximális teljesítménye és az $U_{oc} I_{sc}$ szorzat (üresjárási feszültség és rövidzárási áram szorzata) hányadosa

$$FF = \frac{P_m}{U_{oc} I_{sc}}$$

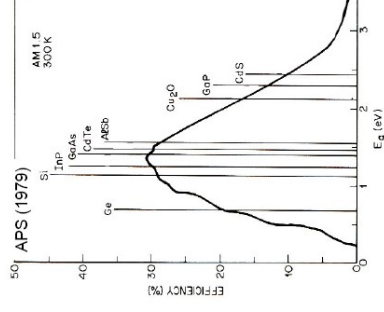
A napelemből kivehető teljesítmény az I_{sc} fotoáram növelésével illetve az átmenet telítési áramának csökkentésével növelhető. Az előzőt a rendelkezésre álló napsugárzás erőssége határozza meg illetve, limitálja, az utóbbit a félvezető intrinszc töltéshordozó-koncentrációja. Szilícium napelemek tipikus adatai $U_{oc} = 0,5 - 0,8 \text{ V}$, és

$$I = 10 - 40 \text{ mA/cm}^2$$

43

MAXIMÁLIS HATÁSFOK

Maximum Power and Efficiency

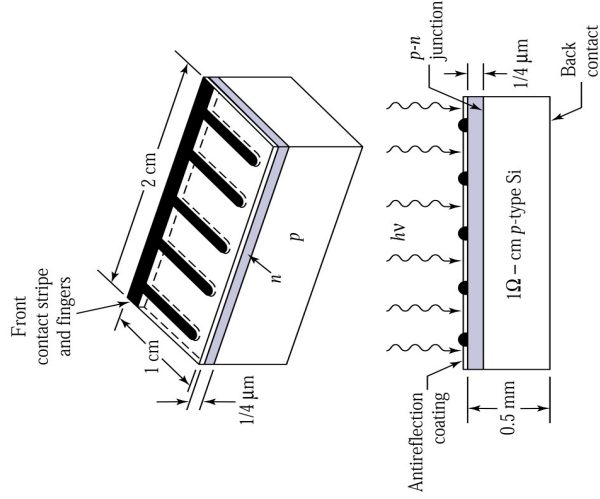
- Increasing E_g improves voltage for a given total input power
- Reducing E_g improves current since more light is collected

44

NAPELEM HATÁSFOKA

Az ideális pn-átmenetes napelem hatásfoka adott sugárzási spektrum mellett a cella anyagát képező félvezető tiltott sávjának függvénye. A Nap sugárzási spektruma esetén ~1,4 eV tiltott sáv esetén van az ideális hatásfok maximuma, és ez ~31 %. Eszerint GaAs vagy InP lenne a legjobb félvezető a napelem céljára, azonban a Si technológia fejlettsége és olcsósága nagy előny a gyakorlati alkalmazásokban. Az egykristályos Si alapú napelemek hatásfoka eléri a 22 %-ot. Úrbeli alkalmazásokban azonban, ahol a hatások (és a tömeg) a kritikus, és a költségek másodlagosak, a GaAs alapú napelemek elterjedtek.

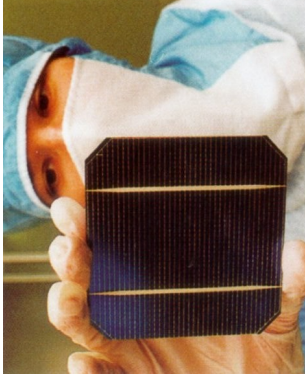
45

47

NAPELEM TÍPUSOK

Fontosabb típusok, illetve szerkezetek

Egykristályos Si, GaAs

Vastagréteg amorf-Si

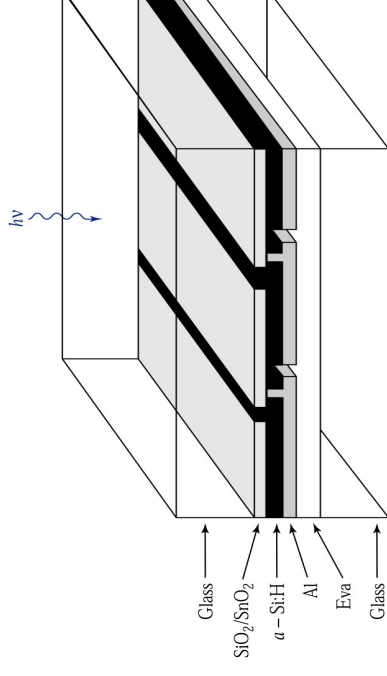
Vastagréteg CIS és CIGS

CIS napelem: n-CdS/p-CuInSe₂

CIGS napelem: n-CdS/p-CuInGaSe₂

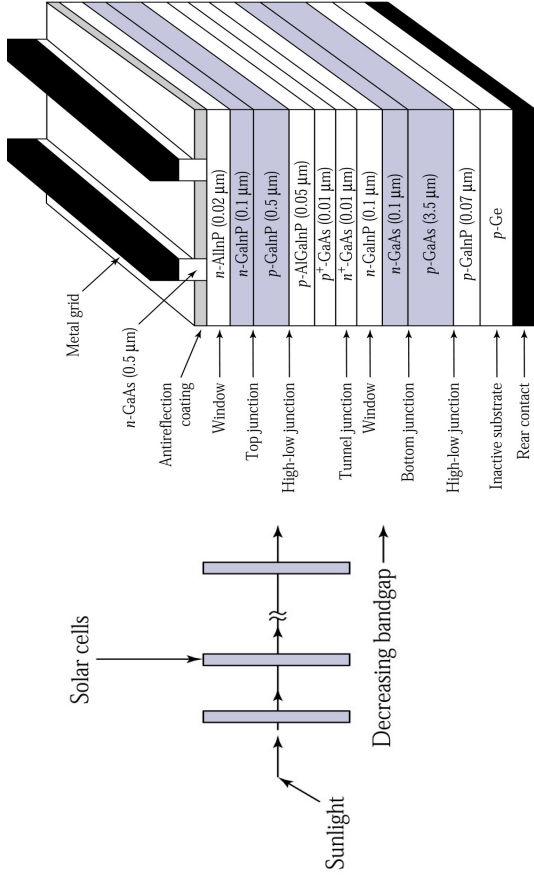
46

a-Si napelem

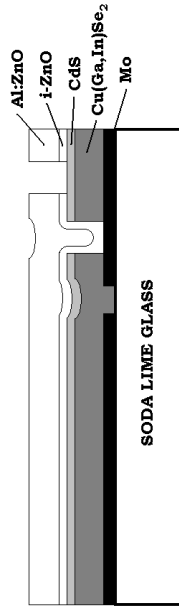

Series-interconnected a-Si solar cells deposited on a glass substrate with a rear glass cover bonded using ethylene vinyl acetate.

TANDEM NAPELEM

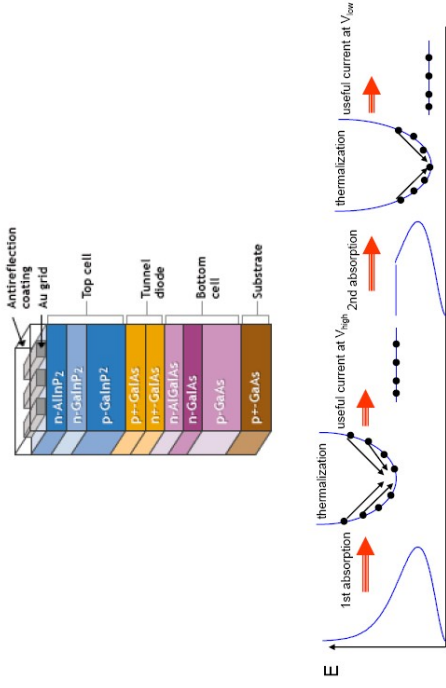
CIGS NAPELEM

Cu(Ga,In)Se₂ (kalkopirit rácúsvagyület-félvezető)
 1,0-1,1 eV tiltott sáv, p-típus (fényelnyelő réteg)
 CdS 2,42 eV tiltott sáv, n-típus
 ZnO 3,2 eV tiltott sáv, n-típus, nagyellenállású,

(ablak/antireflexiós réteg)
 ZnO:Al n-típus, kis ellenállás, átlátszó kontaktusréteg

Multijunction Cells

CIGS NAPELEM PILOT-LINE: MTA MFA

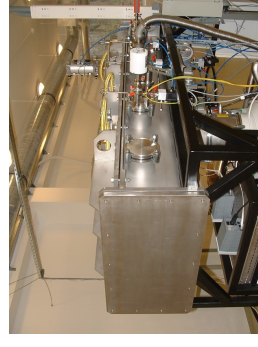
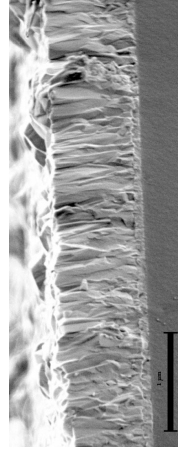
Rétegleválasztási technológia:

Porlasztás:

ZnO, Mo rétegek

Párolgattatás:

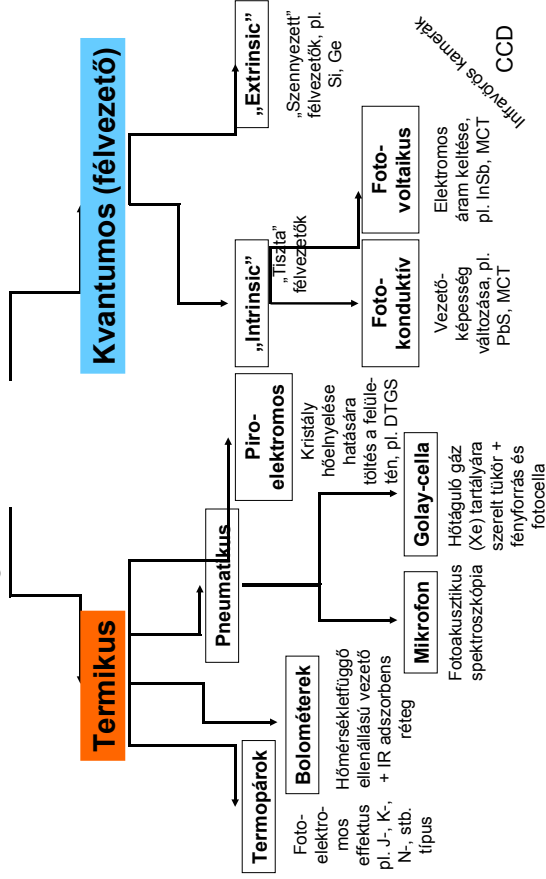
CIGS réteg

Porlasztással leválasztott
 ZnO:Al réteg

SUGÁRZÁSDETEKTOROK

Sugárzás (IR) detektorok

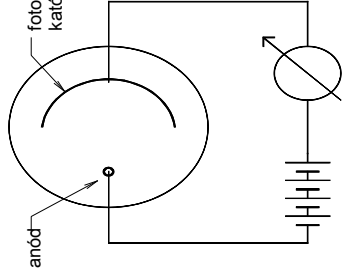

SUGÁRZÁSÉRZÉKLÉS: TERMIKUS EFFEKTUSOK

Termikus hatás:

A sugárzás által közvetített energia elnyelése az elnyelő közeg hőmérsékletének emelkedéséhez vezet, ami közvetve (bolométer, piroelektromos érzékelők) felhasználható a detektálásra. A termikus hatás tehát közvetett érzékelés.

KÜLSŐ FOTELEKTROMOS EFFEKTUS: FOTOCÉLLA

Működési mechanizmus:
 Külső fotoelektromos hatás
 Vákuum- vagy gáztöltésű „cső”
 Gáztöltés – szekunder ionizáció – nagyobb érzékenység, de nemlineáris karakterisztika

A fotoemisszió vázlatos sávképe
 Kvantumfeltétel: $h\nu \geq E$

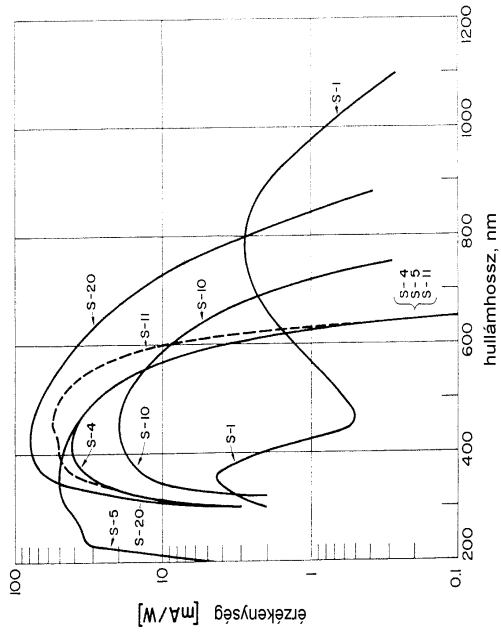
$$h\nu \geq E$$

SUGÁRZÁSÉRZÉKLÉS: KVANTUMOS EFFEKTUSOK

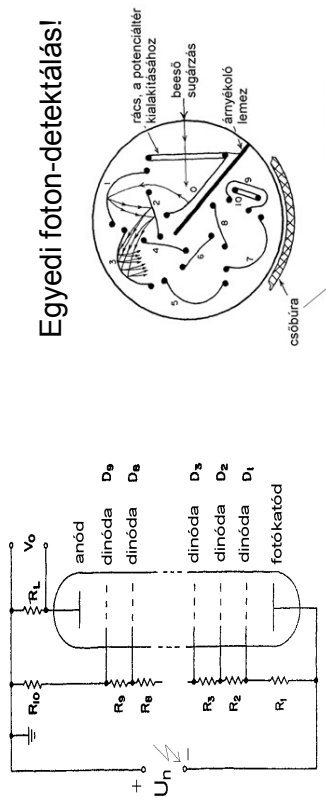
Kis energiák (néhány eV) illetve a látható, és a láthatóhoz közeli (infravörös, ultraibolya) hullámhossznál:

Külső fotoelektromos effektus
 Töltéshordozó (elektron-lyuk pár) generálás

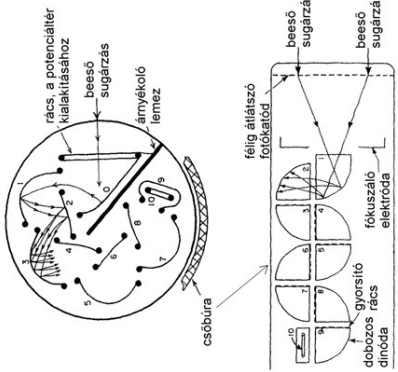
FOTOKATÓDOK SPEKTRÁLIS ÉRZÉKENYSÉGE

FOTOELEKTRONSOKSZORÓZÓ (PEM)

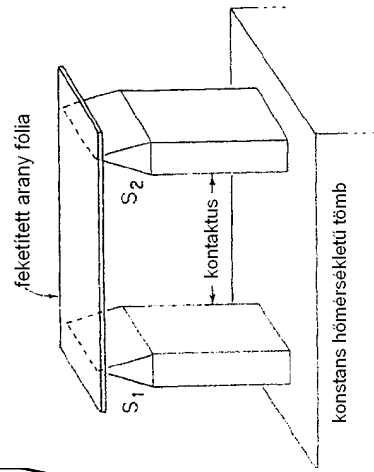
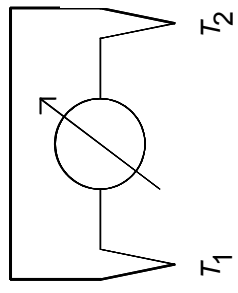
Egyedi foton-detektálás!

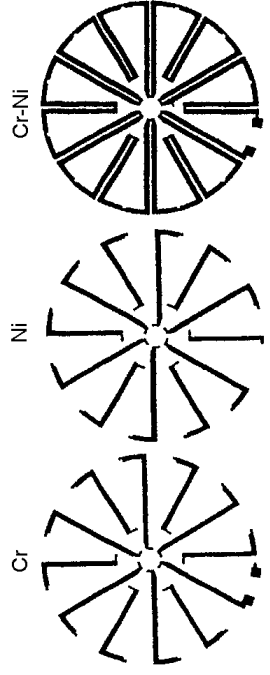
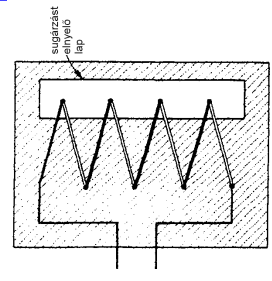
Általában 12 elektroda (dinóda)
1200-1400 V dc

$$M = (1 - \delta) k^n \oplus 10^{5-10^6}$$

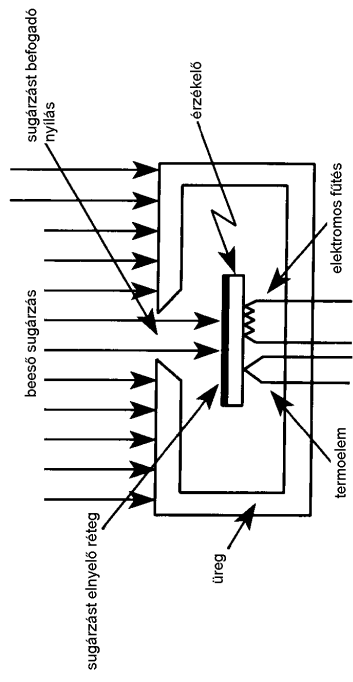
TERMIKUS DETEKTOROK

TERMOOSZLOP

ÜREG DETEKTOR

Abszolút, elektromosan kompenzált üreg-detektor

61

VÉGE

62